

Bohoslužba českých a moravských evangelíků od toleranční doby do 20. století

Michal Chalupski

Worship of Czech and Moravian Protestants from the Period of Toleration to the 20th Century

Based on worship books, the article tries to present briefly the shape of worship in the milieu of Czech and Moravian Lutheran and Reformed Christians and later in the united Evangelical Church of Czech Brethren (ECCB) and eventually to find sources which influenced their liturgical books. The research it presents, however, deals only with a segment of the existing materials. The Lutheran agendas are influenced, among others, by the official agenda of Vienna, used also by the Reformed preachers. In the Reformed liturgical books, some evidence of the influence from German or Hungarian milieu can also be discerned. The worship books used in this survey confirm that Czech and Moravian Protestantism was liturgically simple, with some exceptions. Especially in the united ECCB we observe attempts for liturgical renewal. Its latest book of service, *Agenda Českobratrské církve evangelické* (two volumes, 1983 and 1988) represents a high peak in this development. To some extent, the tradition of Czech Reformation is present in the worship books of all three mentioned church traditions.

Příspěvek se snaží stručně postihnout povahu bohoslužeb českých a moravských sborů augsburského a helvetského vyznání od doby vydání tolerančního patentu a také jejich nástupkyně, Českobratrské církve evangelické (ČCE) podle obsahu bohoslužebných knih. Zabývá se také tím, jaké předlohy a vlivy na autory agend působily a jak s nimi pracovali. Studie vychází ze zkoumání zhruba čtyř desítek bohoslužebných knih z daného období, nacházejících se převážně ve vlastnictví knihovny Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy a Ústředního archivu ČCE. Je však třeba počítat s tím, že se jedná o obraz rekonstruovaný většinou na základě písemných pramenů, podle nichž se měly obřady konat, nikoli na základě dokladů o tom, jak se opravdu konaly. Navíc se jedná o výzkum pouze části existujících materiálů.

Prostředí církve augsburského vyznání

Agendy duchovních církve augsburského vyznání vykazují vliv prvního i přepracovaného vydání Vídeňské agendy.¹ Tato agenda byla poznamenána osvícenským a racionalistickým přístupem k liturgii. Hlavní význam zde mají promluvy, nikoli liturgické úkony. Avšak její vliv není absolutní a nacházíme zde různé změny. Ve starších agendách (agenda J. Molnára,² bohoslužebný pořádek v Leškově zpěvníku,³ agenda M. Mallata⁴) se vídeň-

-
- 1 *Ordnung der Handlungen und Gebete bei dem öffentlichen Gottesdienste der Kirchen-Gemeinen Augsburgischer Confession, in den Kaiserl. Königl. Erblanden...*, Wien: Georg Philipp Wucherer, 1788 [online], [cit. 16. 8. 2018], dostupné z: <http://gdz.sub.uni-goettingen.de> [online]. Jednalo se o oficiální agendu pro luterské sbory. Vydání z roku 1829: *Kirchen-Agende für die evangelische Gemeinden des Oesterreichischen Kaiserstaates...*, Wien: J. G. Heubner, 1829 [online], [cit. 16. 8. 2018], dostupné z: <https://books.google.cz>.
 - 2 *Agenda Česká, zpravená podle Pořádku Přisluhování a Modliteb. od cís. král. Konzistoře augšpurškého vyznání při veřejných nábožnostech církvím evangelickým, v cís. králov. dědičných zemích k užívání na nejvyšší rozkaz předešpaného... Skrze J. M. Sl.Ev. J. K. Na Velké Lhotě roku MDCCXCIII*, rukopis uložený in: Praha, Sbor ČCE v Praze 1 U Salvátora, č. 179, A I-25. F. Hrejsa připisuje autorství této agendy Janu Molnárovi, duchovnímu ve Velké Lhotě. (Ferdinand Hrejsa, *Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech*, Praha: Českobratrská evangelická církev, 1927, 154–155, pozn. 40). Jan Molnár (1765–1828) se narodil na dnešním Slovensku, v letech 1788–1798 působil ve Velké Lhotě, pak např. v Křížlicích, byl seniorem. Věnoval se literární činnosti. (Jan Toul, *Jubilejní kniha Českobratrské evangelické rodiny: k 150letému jubileu Tolerančního patentu 1781–1931*, České Budějovice 1931, 126).
 - 3 *Nová Kniha Zpěvů Křesťanských, s připojeným Řádem Evangelickým Církvi Augšpurškého vyznání v Království Českém, sepsaná a vydaná od Štěpána Lešky, Církvi Evangelických A. V. v Království Českém superintendenta*, Praha 1796, starý tisk uložený in: Praha, Knihovna Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy, sign. 1H 12, Knihopis č. 4793. Štěpán Leška (1757–1818) pocházel z rodu moravských emigrantů, narodil se ve Vrbovčích. Působil v Černilově, Křížlicích, Krabčicích, Praze. Roku 1786 se stal superintendentem. Byl aktivní na poli literárním. (Toul, *Jubilejní kniha*, 111).
 - 4 *Agenda aneb Pořádek jednání a modliteb... Dílem z německého přeložen, dílem z rozličných kněh sebrán od Martina Mallata Sl. B. K. v Černilově*. 1826, rukopis uložený in: Praha, Ústřední archiv ČCE (ÚA ČCE), inv. č. 112. Její autor se narodil v Humpolci, studoval v Bratislavě, kazatelem byl v Černilově (1826–1838), jeho kázání nesla stopy racionalismu. (Rudolf Řičan, *Životní dílo Karla Eduarda Lányho*, Praha: V. Horák, 1938, 13–16). Mallat se držel vídeňské liturgie, zřejmě zavedl užívání běžného chleba při večeři Páně. Někteří členové sboru chtěli bohatší, nehelvetskou, liturgii, Mallat se však hájil, že jedná podle rozhodnutí z vyšších míst. Byl zastáncem sblížení s reformovanými. (Tamtéž, 20–21).

ský vzor vedoucí k jednoduché liturgii prosazuje značnou měrou, v posledních dvou agendách (agendy D. T. M.⁵ a K. E. Lányho⁶) však nacházíme známky příklonu k rozhodnějšimu luterství, což odpovídá teologickému zaměření Lányho a D. B. Molnára, pokud zkoumaná agenda vskutku pochází od něj. V Mallatově agendě a v agendě D. T. M. není zahrnut formulář pro běžné bohoslužby, u Lányho nacházíme, pokud se jedná o bohoslužby, spíše informace o bohoslužbách ve slavnostnějších případech.

Leškův bohoslužebný řád vídeňskou liturgii chválí, avšak nepředkládá ji v kompletní podobě a provádí jistou adaptaci na domácí situaci. Tak zde nacházíme informaci, že domácí rozptýlené sbory preferují liturgický pořádek určený pro taková společenství. Ovšem jediný pořádek, jež Leška předkládá, představuje jím upravenou verzi.

Zdá se, že bohoslužby dle Leškových zkušeností končily poněkud nerovnaně, někteří lidé nečekali na závěr a ani duchovní po odchodu z kazatelny, pokud nenásledovala večeře Páně, nekonal službu u oltáře či stolu Páně; snad tedy bohoslužby končily již písní po požehnání z kazatelny. Obecně se večeře Páně koná v českém prostředí po kázání (na závěr bohoslužeb). Ve Vídeňské agendě uvedená obava či varování, aby se věřící nerozešli ještě před večeří Páně, je přejata i zde, ačkoli v předloze se jedná o oddělené konání zpovědi a večeře Páně. Věřící odcházeli, jak bylo uvedeno výše, před závěrem bohoslužeb a Štěpán Leška upozorňuje rovněž na to, že je nevhodné odcházet před dokončením celé slavnosti večeře Páně, což snad odráží tehdejší způsoby. I při večeří Páně se odkazuje na to, co činila Jednota bratrská, avšak nezapomíná se na důležitost zachování svobody v těchto věcech. Je zde ukázána alespoň někde panující mezikonfesijní tolerance, neboť dle předpisu konzistoře je možné podávat večeří Páně věřícím luterského i reformovaného vyznání dle jejich zvyklostí.

5 *Agenda*, Praha 1846, rukopis uložený in: Praha, Knihovna ETF UK, sign. IIK 10886. Vzadu na deskách je uvedena zkratka „D. T. M.“, již lze snad vyložit jako „Daniel Theophil Molnár“. Daniel Bohumil Molnár (1819–1889) studoval na dnešním Slovensku, působil v Krucemburku, v Humpolci, v Praze, byl seniorem i superintendentem církve a. v. (Toul, *Jubilejní kniha*, 124).

6 Jedná se o dvousvazkovou agendu, rukopis uložený in: Praha, ÚA ČCE, Archivní fond Pzst. K. Ed. Lány, karton 3. Karel Eduard Lány (1838–1903) se narodil v Ratiboři, studoval v Těšíně, poté ve Vídni i na zahraničních univerzitách. Jako duchovní působil v Černilově, stal se seniorem a též superintendentem východní české superintendence a. v. (Toul, *Jubilejní kniha*, 110).

Křest by dle Lešky bylo nejlépe konat před celým shromážděním, avšak nakonec upřednostní zájmy případných spěchajících účastníků a křest se koná po bohoslužbách, pokud to dovolí okolnosti. V agendě Martina Malata hrají věřící při recitaci modliteb při večeři Páně v prvním formuláři, přinejmenším teoreticky, významnější roli než je tomu ve Vídeňské agendě, neboť kající modlitba, kterou se v konzistoriální agendě modlí duchovní ve jménu věřících, se zde chápe jako modlitba společná. A slova děkovné modlitby mají komunikanti opakovat po duchovním. Část formuláře pro uzavření manželství vykazuje zajímavou podobnost v postupu i slovním znění s Leškovým řádem a je z něj tedy patrně s jistými úpravami přejata.

Je otázkou, jak tomu bylo v případě kolekt; zda tam, kde se užívaly, začínaly antifonou dokončovanou shromážděním. V agendě D. T. M. se místo lidu uplatňuje kůr: Štěpán Leška po způsobu své předlohy dává věřícím možnost připojit se k přímlovám a díkům. Pronikání prvků určených pro zapojení kůru sledujeme také v agendě K. E. Lányho, který ve svém liturgickém díle usiloval o zapojení sboru a obnovu liturgie.

Prostředí církve helvetského vyznání

Na naše reformované duchovní v daném období působilo několik vlivů. Z nich je třeba vyzvednout Falckou agendu,⁷ resp. na ní závislou Pruskou reformovanou agendu⁸ (a také s reformovaným prostředím Falcké agendy související nizozemské formuláře pro uvedení do služby v církvi) a na této tradici do jisté míry postavenou agendu českých exulantů v Pruském Slezsku,⁹ která se posléze užívala i v našem prostředí, dále formuláře Georga Joachima Zollikofera,¹⁰ agendu z Uher pocházejícího pastora Jana Végha,¹¹

7 *Kirchenordnung, Wie es mit der Christlichen Lehre, heiligen Sacramenten, unnd Ceremonien...*, Heidelberg 1563 [online], [cit. 24. 8. 2018], dostupné z: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kirchenordnung1563>.

8 *Kirchen-Agenda, Das ist: Gebeth, und andere Formulen, Welche bey denen Evangelisch-reformirten Gemeinden...*, Berlin [1740] [online], [cit. 24. 8. 2018], dostupné z: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de>.

9 *Agenda: a neb Formulář Modliteb i Čtení Svatých, která se ve Jménu Páně užívá při Zjemných Službách Božích v Církvích Českých Bratrských nacházejících se z Milosti Boží v Berlíně, v Husinci i v Táboře na Slezsku. MDCJL., Psáno v Berlíně, Nyní opět znovu přepsáno v Daňkovicích léta Páně 1797. Měsíce Máje*, rukopis uložený in: Praha, Knihovna ETF UK, sign. IK 6844.

jehož bohoslužebná kniha byla závislá na uherském vzoru, a také c. k. Vídeňskou agendu luterské provenience.

Lze si rovněž položit otázku, do jaké míry působila v českém reformovaném prostředí českobratrská tradice. Její vliv lze snad vypočítat již ve zmíněné exulantské agendě. Také Heřman z Tardy v *Pořádníku*¹² užívá bratrskou modlitbu. Roku 1869 vydal bratrské formuláře Josef Kubeš.¹³ Svazek obsahuje kromě modlitební části pořádky křtu, večere Páně, přijímání k večeři Páně (konfirmace) a oddavek z roku 1612. Vydavatel zmiňuje, že na superintendentním konventu roku 1867 byla projednána jednomyslná touha po co největším přidržování se bratrských způsobů v bohoslužebném pořádku.¹⁴ Dále se, snad vlivem tohoto počínu, setkáváme s bra-

10 *Pořádek přisluhování Svátosti, Požehnání zdavku, a ustanovení Starších Církví. Složený od G. J. Zollikofera; Evang. Reform. S. B. Kazatele v Lipsku. Z německého přeložený, Brno: N. N., [1783], starý tisk uložený in: Praha, Knihovna ETF UK, sign. 2P 361, Knihopis č. 17 232.*

11 *Agenda, to jest Pořádek křtění, přisluhování Večeři Páně, přisluhování nemocným, uvádění šestinedělek, oddávání, pohřebních a jiných k službám Božím příhodných modliteb, k užívání Církví Českých reformovaných, Praha 1783, starý tisk uložený in: Praha, Knihovna ETF UK, sign. 1P 865 (Knihopis č. 18 036 tento exemplář neuvádí). Jan Végh (1755–1830) pocházel z dnešního Maďarska, od roku 1783 působil v Libiši a pak v dalších sborech, byl seniorem. Byl činný literárně. Jeho agenda byla roku 1785 přijata superintendentním shromážděním. (Toul, *Jubilejní kniha*, 194).*

12 *Evangelický církevní pořádník obsahující způsob a pořádek, jakého při jednotlivých církevních služebnostech užívati se má. Sestavil Heřman z Tardy. v Hořátvi 1860, rukopis uložený in: Praha, Knihovna ETF UK, sign. IIK 10887. Heřman z Tardy (1832–1917) pocházel z Husince v Pruském Slezsku, studoval mj. v Heidelbergu a Halle, jako farář působil v Hořátvi (1858–1867), byl členem Vrchní církevní rady, redaktorem Hlasů ze Siona, sbíral materiály z emigrantského prostředí. (Toul, *Jubilejní kniha*, 183).*

13 *Agenda čili způsob vysluhování křtu svatého, svátosti večere Páně, konfirmace, oddavků a některých modliteb církevních dle řádu Bratří Českých, poznovu tiskem vydaná od Josefa Kubeše, t. č. seniора ev. ref. obvodu Pražského a faráře ve Kšelicích, Praha 1869. Josef Kubeš (1814–1883) působil ve sborech ve Vysoké a ve Kšelicích a jako pražský senior h. v. (Toul, *Jubilejní kniha*, 103–104).*

14 Kubeš (ed.), *Agenda čili způsob vysluhování*, nečisl. s. III.

trskými vlivy v agendách E. Japchena,¹⁵ J. Dobiáše¹⁶ i v oficiální agendě z roku 1881.¹⁷

Na základě obsahu agend a formulářů lze potvrdit mínění, že se naše reformované evangelictví vyznačovalo jednoduchostí bohoslužebných obřadů, jež byly vyplněny především slovem. Ovšem není to jen charakteristika platná pro české a moravské prostředí, což můžeme pozorovat v materiálech, které sloužily našim pastorům jako předlohy.

Výjimku v liturgické prostotě představují *Agenda česká*, snad dílo Jana Kašpara,¹⁸ a předlohy formulářů pro večeri Páně Jana Veselého.¹⁹ Ač i tato díla dávají slovním projevům rozsáhlý prostor, přece v nich narážíme na známky návaznosti na starou liturgickou tradici. V první zmíněné agendě nacházíme *introit* či *Kyrie* a vůbec značně propracované liturgické pořá-

15 Eduard Japchen, *Agenda*, 1872, rukopis uložený in: Praha, Knihovna ETF UK, sign. IIK 5185. Eduard Japchen se narodil r. 1843 v Levoči, v letech 1872–1874 byl vikářem ve Velimi, odešel do Holandska. (Čestmír Rychetský, *Kazatelé a sbory české národnosti církví a. v. a h. v. v Čechách a na Moravě 1781–1918*, Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983, III–8). Lze se však setkat i s jeho označením za Holanďana. (M. Čábelová, *Justus Emanuel Szaltnay: farář ve Velimi 1857–1910*, [Velim], 2004 [online], [cit. 24. 5. 2018], nečisl. s. 2., dostupné z: <http://velim.evangelnet.cz/sites/velim.evangelnet.cz/files/Szaltnay.pdf>).

16 Josef Dobiáš, *Agenda*, rukopis uložený in: Praha, ÚA ČCE, inv. č. 60. J. Dobiáš (1831–1908) působil mezi léty 1858–1908 jako farář v Bukovce. Vydával *Časopis historický*, ač nepřilíši dlouho. (Toul, *Jubilejní kniha*, 53).

17 *Agenda čili způsoby církevního přisluhování pro reformované sbory v Čechách a na Moravě dle usnešení III. evang. obecného synodu helv. vyzn. z roku 1877*, Vídeň: nákladem c. k. evang. vrchní církevní rady h. v., 1881.

18 [Jan Kašpar], *Agenda česká*, [1859], rukopis uložený in: Praha, Knihovna ETF UK, sign. IK 3093. Rukopis neobsahuje jméno svého původce, v knihovním katalogu Univerzity Karlovy je uveden pod názvem *Agenda rukopisná česká* a za jeho autora je označen Jan Kašpar, jehož život je datován do let 1852–1896, agenda sama je datována do roku 1859 (je v ní uveden předpis o modlitbě z tohoto roku). Centrální katalog Univerzity Karlovy [online], [cit. 29. 10. 2019], dostupné z: <https://ckis.cuni.cz>. Stejně jméno jako reformovaný pastor Jan Kašpar však nesl také katolický kněz, jenž žil opravdu v letech 1852–1896. (Příjmení.cz [online], [cit. 24. 8. 2018], dostupné z: http://www.prijmeni.cz/osobnost/19069/jan_kaspar). Došlo tak snad k záměně obou duchovních. Evangelický kazatel Jan Kašpar studoval v Uhrách, byl kazatelem v Soběhr(a)dech, v Le(d)čicích působil od třicátých let 19. století do roku 1872. (Toul, *Jubilejní kniha*, 91).

19 Jan Veselý, *Agenda při večeri Páně dle původních českých formulářů. Sestavil Jan Veselý evang. ref. far. v Klášťe, v 70. roce věku svého*, rukopis uložený in: Praha, ÚA ČCE, inv. č. 63. Autor se narodil roku 1813, byl duchovním v Černilově (1838–1843) a v Klášťe, od roku 1863 superintendentem, zemřel roku 1889. (Toul, *Jubilejní kniha*, 196).

ky. Tak proniká do našeho reformovaného prostředí bohatší liturgie s tradičnějšími prvky. Snad k tomu došlo působením příkladu agendy pruské unionované církve.²⁰ Navíc *Agenda česká* dává prostor aktivní účasti pěveckého sboru a shromáždění. Otázkou je, zda se jednalo jen o záležitost estetickou, o úsilí po jakési romantické atmosféře, nebo zda zde máme doklad teologického prohloubení chápání liturgie. Případně lze také vzít v úvahu, zvláště na základě pravděpodobného vlivu agendy sjednocené pruské církve, i úsilí o sblížení reformovaného a luterského žívu.

Agenda J. Veselého zase ukazuje zájem o domácí bohoslužebnou tradici. Ozývá se v ní dílo V. Š. Teplického, dovádějící nás až do období předbělohorského. O tom, že inspirace Teplického *Agendou správy a posluhování*²¹ nebyla zcela ojedinělou, svědčí také užití modlitby z ní pocházející v *Pořádníku* Heřmana z Tardy.

Zaměřit se můžeme i na změny provedené při aplikaci formulářů cizího původu do našich poměrů. Věnujme pozornost změnám, které provedl Heřman z Tardy vůči formulářům Falcké agendy.²² Přestože mu jistě byly falcké vzory autoritou, nepřevzal je bez úprav. Tak oproti předloze nepočítá s klečením při modlitbě Páně ve formuláři večere Páně či s úkonem předání prstenů při svatebním obřadu. V jeho *Pořádníku* se v některých případech s možností předat prsteny setkáváme. Avšak i když se při večeri Páně v Tardyho sbírce s klečením nesetkáváme, přece na ně lze narazit např. při konfirmaci (a to třeba právě během modlitby Páně). Ovšem

20 Pruská církevní unie se skládala z reformovaných i luterských sborů. Vznikla r 1817 z podnětu krále Fridricha Viléma III. (*Union evangelischer Kirchen in der Evangelischen Kirche in Deutschland, Geschichtliche Dokumente* [online], [cit. 29. 10. 2019], dostupné z: <http://www.uek-online.de/geschichtliche-dokumente-115.php>). Král se angažoval na liturgickém poli. Patrné jsou jeho styky s anglikánskou, katolickou i ruskou pravoslavnou liturgií. To se projevilo i v agendě spojené církve. (Karl-Heinrich Bieritz, *Liturgik*, Berlin: Walter de Gruyter, 2004, 541).

21 [Václav Štefan Teplický], *Agenda správy a posluhování církevního na Horách Kutnách*, a další texty, rukopis uložený in: Praha, Národní knihovna České republiky, sign. XXVI A 19 [online], [cit. 24. 8. 2018], dostupné z <http://www.manuscriptorium.com>. V. Š. Teplický (1565–1621) byl roku 1588 ordinován ve Wittenbergu, působil v Kutné Hoře. Od roku 1600 tam byl arciděkanem. (Ota Halama, *Utravkivistické agendy k večeri Páně*, in: *týž* (ed.), *Coena Domínica Bohemica. Studijní texty UK ETF v Praze*, Praha: UK ETF, 2006, 133–314, zde 140. V jeho díle se setkáváme s vlivem Filipa Melancthona i reformovaných teologů. (Tamtéž, 141).

22 Heřm.[an] z Tardy (ed.), *Agenda to jest způsoby posluhování svatými služebnostmi zřízenými v církvi Kristově*, Vídeň 1869.

v jednom formuláři večeře Páně s nemocným opět oproti Pruské reformované agendě výzvu k pokleknutí pomíjí. Zdá se tedy, že jeho postoj ke klečením nebyl jednotný. Možná však lze absenci klečení ve formulářích večeře Páně chápat jako obranu proti případnému uctívání svátosti.²³

Jistou vypovídací hodnotu o stavu liturgie v českomoravském reformovaném prostředí a o vlivech, které byly považovány alespoň na reprezentativní církevní úrovni za důležité, jistě má *Agenda* z roku 1881, neboť představuje bohoslužebnou knihu těšící se oficiálnímu uznání, ač některé formuláře byly otištěny bez dobrozdání generálního synodu. A nelze se v této souvislosti omezit jen na prostředí církve h. v. Tato agenda sloužila i pastorům vyznání augsburského.²⁴ I zde se prosazuje vliv falckých formulářů, ovšem také narážíme na působení Véghovy agendy i bratrské bohoslužebné tradice. Z toho lze tedy usoudit, že dané předlohy byly shledávány konstitutivními pro bohoslužebné jednání reformované církve v našich končinách v poslední čtvrtině 19. století, a to jistě také s povážením jejich úlohy v minulosti, s ohledem na soudobou situaci a orientaci církve i s výhledem do budoucnosti, v níž měla být *Agenda* používána. Tato agenda patrně dokládá i změněné poměry ve společenské a náboženské realitě. Křest není nutné provést co nejdříve po narození dítěte, počítá se při něm i s možnou účastí matek. Společnost již není automaticky cele křesťanská a zřejmě proto se uvádí i formulář pro křest dospělého.

Ovšem v době, kdy již existovala Kašparova(?) *Agenda česká* a nedlouho před tím, než Jan Veselý sestavil formuláře pro večeři Páně, se domácí církve h. v. ve své oficiální bohoslužebné knize stále orientovala na liturgicky jednoduché obřady. Kromě rezervovanosti vůči liturgii jako něčemu katolickému lze obecně liturgickou prostotu připsat patrně i osvícenskému a racionalistickému smýšlení některých kazatelů či zmíněné inspiraci Jednotou bratrskou, jejíž bohoslužby byly považovány za prosté, avšak jistě též liturgické prostotě reformované tradice. Místo bohaté liturgie se bohoslužby soustřeďují na Písmo, na slovo v mluvené i zpívané podobě. Shromáždění má také pedagogický význam a nejedná se jen o kázání či promluvy – odpolední bohoslužby se dle agendy z r. 1881 mají věnovat především výuce katechismu. Prosté obřady snad měly zamezovat pově-

23 Za toto upozornění děkuji doc. Tabitě Landové, Ph.D.

24 To dokládá např. Řičan, *Životní dílo*, 156.

rečnému a magickému chápání jejich částí. Zřejmě zde můžeme vidět cílení k vážnosti obřadů i osobního života víry.

Co se týká užívání obsahu z Vídeňské agendy, patrně nemusíme tento jev vykládat jako akt souhlasu s luterskou liturgií či věroukou, ale jako přijetí toho, co bylo možné akceptovat v obou konfesních společenstvích. Doba racionalismu a liberálního teologického myšlení umožňovala příliš nezdurazňovat vlastní konfesijní důrazy, a proto mohly být texty jedné evangelické větve používány i v druhém konfesním prostředí. Někdy se však mohlo zřejmě jednat o řešení plynoucí z nedostatku jiných předloh. Ačkoli byla na území Čech a Moravy většina evangelíků reformovaného směru, přijímali tedy jejich duchovní do svých agend i vlivy z menšinového luterství (jak však bylo zmíněno, i luterští duchovní si pomáhali užíváním reformované agendy).

Bohoslužebné knihy ČCE

Ač nově vzniklá Českobratrská církev evangelická přímo navazovala na církev augsburského a helvetského vyznání, je její počátek do značné míry spojen s odkazováním na českou reformaci. Tvůrci liturgických pořádků museli vzít v úvahu liturgickou prostotu tuzemských evangelických sborů. Avšak již v obou dílech *Příručky bohoslužebné*²⁵ se setkáváme se snahou bohoslužby oživit, pozvednout jejich neuspokojivou úroveň, zapojit shromáždění. Autoři bohoslužebných materiálů však dokázali pohlédnout i jinam než jen do předbělohorského období a byli si také vědomi, že nově sjednocená církev je též dědičkou obou z reformace vzešlých domácích církví.²⁶

Už první díl *Příručky* uvádí stanovisko, že bohoslužba má být obecně křesťanskou a nemá se v ní nadměrně řečnit. Dokonce lze někdy vynechat kázání. Nedělní bohoslužby tvoří zásadní část církevního života. Liturgický rok je pro utváření bohoslužeb důležitý. Dává se prostor i liturgickým částem, které jsou vhodné spíše pro bohoslužby luterské menšiny. Tvůrci se vracejí ke starobylým liturgickým prvkům. Sbirka není považována za okrajovou záležitost. Večeře Páně je vnímána jako pro církev zásadní jednání, není jen přívěskem bohoslužeb s kázáním. Účastníci boho-

25 *Příručka bohoslužebná pro Českobratrskou církev evangelickou*, Praha: nákladem Synodního výboru ČCE, 1925, 2. díl 1932.

26 *Příručka II*, a.).

služeb se před započítím vysluhování nepropouštějí. Avšak skutečnost, že se má večere Páně slavit alespoň pětkrát za rok, její důležitost příliš nepodtrhuje.

Zatímco agenda z roku 1881 požadovala, aby kázání netrvalo obvykle déle než hodinu, *Knihy modliteb a služebností* z roku 1939²⁷ stanoví délku kázání obvykle na nejvýše 35 minut. Ale je zde i pořádek pro bohoslužby obsahující pouze stručný „proslov“. Vidíme zde snahu po stanovení pravidel obsahu modliteb při bohoslužbách a také jejich nepřepjaté délky i preferenci společného zpěvu shromáždění, který nemá být snadno nahrazen zpěvem pěveckého uskupení. V obou bohoslužebných pořádcích nacházíme přímluvnou modlitbu.

Večere Páně je v *Knize modliteb a služebností* pojímána jako jednání, které má koinonické rysy. Avšak k bohoslužbám se „přivtěluje“ (nekoná-li se v některých případech zvlášť), nezdá se tedy, že by, když už se koná, představovala zásadní část bohoslužeb. Navíc se počítá s propuštěním těch, kdo nebudou přijímat, což bylo již dříve opuštěno. I zde je nutno předsunout před samotné vysluhování přípravu (od předcházející neděle) a před samotným vysluhováním ještě promluvu. Kázání se má však zkrátit. Návaznost na starobylé a ekumenické vzory představuje v jednom ze vzorů dialog duchovního s věřícími, *Sanctus* a *Benedictus*.

První bohoslužebné knihy českobratrských evangelíků prozrazují vliv staršího liturgického hnutí. To vzniklo v závěru 19. století a bylo ovlivněno především ve Štrasburku působícími teology Friedrichem Spittou a Juliem Smendem. Vyjadřuje kritický postoj k bohoslužbám spočívajícím na kázání a snahu po přiblížení liturgie soudobému světu. Bohoslužby, chápané jako umělecké dílo a slavnost, byly postaveny do kontextu zahrnujícího estetická, psychologická a socio-kulturní pravidla. V bohoslužebných knihách tohoto směru jsou podporovány časté změny či modlitby v novější podobě. Toto hnutí mělo blízko k národnímu uvědomění a lidovým zvykům. Jeho konec nastal po První světové válce.²⁸ Bylo spojeno s liberální teologií a také s kulturním protestantismem, tedy propojením mezi soudobou kulturou a protestantismem.²⁹

27 *Knihy modliteb a služebností Českobratrské církve evangelické*, Praha: nákladem Synodní rady ČCE v Praze, 1939, 2. upravené vyd. Praha: Kalich, 1953.

28 Hans-Christoph Schmidt-Lauber, *Liturgische Bewegungen*, in: *Theologische Realenzyklopädie*, sv. 21, Berlin: Walter de Gruyter, 1991, 401–406, zde 402.

29 Bieritz, *Liturgik*, 543.

V seznamu pramenů první *Příručky* je uvedeno také dílo Friedricha Heilera *Hlavní tvary křesťanské bohoslužby*, přeložené jedním z tvůrců našich prvních bohoslužebných knih, G. A. Molnárem. Heiler náleží do mladšího liturgického hnutí, jež nebylo jednolitým. Sám byl členem vysokocírkevního proudu zaměřeného na ekumenický aspekt církve, úřadu a bohoslužby. Hnutí přijalo liturgické podněty z doby předreformační, soukromou zpověď či modlitbu breviáře.³⁰ Tyto tendence však na naše agendy měly, jak se zdá, pouze omezený dopad.

Ve druhém vydání *Knihy modliteb a služebností* provedl Viktor Hájek úpravy teologické (odklon od liberálních tendencí) i změny vyplývající z poúnorové situace. Kázání se nadále zkracuje (i přes tendenci k suverenitě Slova). Před večerí Páně se nemají propustit ti, kdo nebudou přijímat. Ač se jedná pouze o dílčí změny, měly jistě dodat bohoslužebnému jednání vážnosti a nahradit nedostatky *Knihy*.

*Agenda ČCE*³¹ představuje vrchol agendární práce ČCE. Dokáže spojit domácí tradici s ekumenickým liturgickým bohatstvím, neuzavírá se však do minulosti či do liturgického ghetta, nýbrž snaží se oslovit současníky. *Agenda* uvádí kromě pořádků navazujících na převládající domácí bohoslužebné zvyklosti rovněž formuláře pro luterské bohoslužby i formuláře ekumenicky orientované. Dává tak prostor pro liturgickou rozmanitost, předkládá bohatství minulosti, nemá však zájem na liturgickém chaosu. Naopak se snaží vysvětlovat historické souvislosti, učinit bohoslužbu zodpovědností celého společenství a dávat v ní prostor laikům, kteří by měli participovat i na její přípravě. Na společenství celého sboru je pamatováno také ve slavení bohoslužeb v oddělené skupině, např. v menší kazatelské stanici. Zde je vhodné číst biblický oddíl, který zazněl při hlavních bohoslužbách či zařadit oznámení ze života sboru. Koinonickou funkci mají též oznámení. *Agenda* se zde snaží razit novou cestu. Ohlášení mají budovat sbor, podněcovat k jednání, avšak nemá se zůstat jen u zájmu o vlastní společenství. Je tady také prostor pro aktivitu laiků, a to nikoli jen při přednášení oznámení. Podobně přímluvným modlitbám souvisejícím s oznámeními se *Agenda* snaží navrátit důležitost. Sbírka má být včleněna do bohoslužeb, avšak toto pravidlo je dodrženo jen v některých

30 Schmidt-Lauber, *Liturgische Bewegungen*, 403.

31 *Agenda Českobratrské církve evangelické. Bohoslužebná kniha*, Praha: Synodní rada ČCE, 1983, 2. díl 1988.

formulářích, snad s ohledem na panující zvyklosti. Pečuje se také o to, aby byly způsoby dalších církevních obřadů přizpůsobeny aktuální situaci. Agenda věnuje pozornost též novodobému teologickému bádání, které znovuobjevilo mnoho cenného dědictví minulosti.

Večeře Páně se v *Agendě* těší vážnosti a doporučuje se její častější konání, ač je to také otázka situace jednotlivých společenství. Nelze ji chápat jen jako něco k bohoslužbám přivěšeného. *Agenda* se snaží zbavit tuto svátost přímé spjatosti s vyznáváním hříchů a prohlášením milosti, které mají být zařazeny spíše do bohoslužby slova, což je vyjádřeno i ve formulářích. Ukazuje na různé aspekty této svátosti a dává jí radostnější nádech; setkáváme se znovu zřetelně s prvky, které k eucharistické liturgii tradičně náležely. Obvyklé sebezkušování ztrácí svoji pozici v rámci přípravy k přijímání večeře Páně, avšak to neznamená, že by *Agenda* brala hřích, jeho vyznání a potřebu odpuštění lehkověžně.

Shrnutí

Bohoslužby v našem prostředí po obnovení náboženské tolerance byly určovány různými vlivy. Svoji roli sehrála formace duchovních osvěcenskou a racionalistickou teologií, kterou zastupovala např. Vídeňská agenda. Ovšem viděli jsme též snahu navázat na českou reformaci. Uplatnila se i orientace na falcký a nizozemský kalvinismus a také na uherské způsoby prostřednictvím díla Jana Végha. Někteří duchovní, kteří se přiklonili k hlubšímu luterství, zase usilovali o obnovu bohoslužeb z tohoto hlediska. Po vzniku ČCE můžeme pozorovat jistou inklinaci autorů bohoslužebných knih ke staršímu a mladšímu liturgickému hnutí.

Až na některé výjimky byly ve starší době bohoslužby určovány snahou o zachování prosté a jednoduché liturgie, zásadní součástí shromáždění bylo slovo. Věřící tak byli spíše pasivními účastníky bohoslužeb a jejich aktivní podíl představoval především zpěv písní. Je zde tedy patrná preference bohoslužebných obřadů sloužících spíše rozumovému uchopení křesťanské zvěsti, nejedná se o pojetí liturgie dotýkající se člověka jako tělesné i duchovní bytosti a obsahující prvek tajemství a slavení.

K obohacení bohoslužeb měly přispět bohoslužebné knihy vydávané mladou spojenou českobratrskou církví. Ač v nich není opomenuta ani prostší verze bohoslužebného pořádku, je na nich vidět snaha o liturgii, čerpající z domácí tradice, ale i z novějších a zahraničních pramenů, o li-

turgii živější a nešedivou, která by živěji nebo i četněji zapojila věřící. Nakonec zde máme *Agendu ČCE*, kterou zajímá nejen aktivní účast věřících na liturgii, ale také preferuje, aby ji členové sboru pomáhali připravovat. Vrací důstojnost starobylým liturgickým částem, snaží se však také poukazovat na význam prvků opomíjených či nabídnout novou cestu a předložit odpovědně připravené formuláře pro smysluplné liturgické jednání.

Zpověď a večeře Páně byly celkově v našem prostředí chápány v těsné věcné i časové spjatosti a ke stolu Páně je třeba se náležitě připravovat, nejlépe alespoň po celý týden. Důraz na sebezkušování a zpovědní otázky v rámci večeře Páně však nebyly specifikem jen českých evangelíků. S otázkami se setkáváme i ve formuláři agendy 1881 vypracovaném podle bratrského vzoru, v němž však nemají místo. Odchylku od tohoto přístupu nacházíme v Kašparově(?), pro naše prostředí netradiční, agendě. Také *Příručka I* pravděpodobně nepočítá vždy s otázkami, avšak příprava před přijímáním nechybí. *Knihy modliteb a služebností* také v jednom formuláři otázky neuvádí, avšak nechybí přípravná promluva. *Agenda ČCE* přichází s obnoveným přiřazením zpovědní části k bohoslužbě slova. Kromě otázek počítá s možností vyznání hříchů v modlitbě.

Vývoj bohoslužebných tendencí, jak nám jej předkládají agendy a bohoslužebné knihy českých a moravských evangelíků, tak dospěl v prostředí sjednocené církve k pozitivnímu směřování a vyvrcholil agendou vydanou v 80. letech 20. století. Ta jistě představuje dobrý výchozí bod pro práci na další agendě, která se právě připravuje.

Mgr. Michal Chalupski, Ph.D.
Albrechtická 170/11
Dolní Těrlicko
73542 Těrlicko
michal.chalupski@gmail.com